

Отримано: 16 вересня 2017 р.

Прорецензовано: 1 жовтня 2017 р.

Прийнято до друку: 3 жовтня 2017 р.

e-mail: godzmei1977@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2017-67-203-206

Мельничук І. В. «Лямент по отцу Іоанні Васильєвичу» в контексті танатологічного дискурсу українського поетичного бароко / І. В. Мельничук, Т. М. Грачова // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». – Острого: Вид-во НаУОА, 2017. – Вип. 67. – С. 203–206.

УДК: 821.161.2-143

Ірина Вікторівна Мельничук
Тетяна Миколаївна Грачова,

Маріупольський державний університет, м. Маріуполь

«ЛЯМЕНТ ПО ОТЦУ ІОАННЬ ВАСИЛЬЄВИЧУ» В КОНТЕКСТІ ТАНАТОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТИЧНОГО БАРОКО

У статті розглядається «Лямент по отцу Іоанну Васильєвичу», який є репрезентантом творів окремого жанрового комплексу панегиричної поезії, що обслуговував сферу смерті, сформувавши танатологічний дискурс в українській бароковій літературі XVII століття. Панегирики з нагоди смерті вибудовувалися як комплекс віршів, призначених для рольової декламації, часто містили також елементи гербовної, зорової, курйозної поезії. У статті аналізуються характерні для європейського барокового мистецтва мотиви та образи, пов'язані із світоглядною концепцією уявленн про життя та смерть, що постала як реакція на потрясіння доби реформації та контрреформації, також увагу акцентовано на своєрідності використаної авторами образності з огляду на духовний сан небіжчика.

Ключові слова: лямент, епітафійон, панегирична поезія, *ars moriendi*, *vanitas vanitatum*, барокова поезія, макабричний дискурс.

Ірина Викторовна Мельничук,
Татьяна Николаевна Грачева,

Маріупольський державний університет, г. Маріуполь

«ЛЯМЕНТ ПО ОТЦУ ІОАННУ ВАСИЛЬЄВИЧУ» В КОНТЕКСТЕ ТАНАТОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТИЧНОГО БАРОКО

В статье рассматривается «Лямент по отцу Иоанну Васильевичу» как одно из наиболее ярких произведений отдельного жанрового комплекса панегирической поэзии, который обслуживал сферу смерти, сформировал танатологический дискурс в украинской барочной литературе XVII века. Панегирики по случаю смерти выстраивались как комплекс стихов, предназначенных для устной ролевой декламации, так же часто включали в себя элементы гербовной, зрительной, курьезной поэзии. В статье так же анализируются характерные для европейского барочного искусства мотивы и образы, связанные с мировоззренческой концепцией представлений о жизни и смерти, которые сформировались как реакция на потрясения реформации и контрреформации, также внимание фокусируется на специфике образной системы произведения, обусловленной наличием у усопшего духовного сана.

Ключевые слова: лямент, эпитафийон, панегирическая поэзия, *ars moriendi*, *vanitas vanitatum*, барочная поэзия, макабрический дискурс.

Iryna Melnychuk,
Tetiana Hrachova,

Mariupol State University, Mariupol

«LYAMENT ON FATHER IOANN VASILYEVICH» IN THE CONTEXT OF TANATOLOGICAL DISCOURSE OF THE UKRAINIAN POTENTIAL BAROQUE

The article deals with the «Lyament on Father Ioann Vasilyevich», representing works of a separate genre complex of panegyric poetry, which served the sphere of death, and forming tanatological discourse in the Ukrainian baroque literature of the XVII century.

The panegyric «Lyament on Father Ioann Vasilyevich» united such characteristic for the tanatological discourse genres as lyament, *tren*, elegy and epitaphion into a recitation complex intended for proclamation during the burial ritual.

The work is marked by the presence of macabre motives of the past and transience of human life (*vanitas vanitatum*), the need for careful preparation for the transition to another world (*ars moriendi*), images confirming the shortness and illusory nature of human existence; Death appears as a rigorous and inevitable force, to which the person can't resist.

Considering the spiritual condition of the deceased, there are numerous images of biblical patriarchs – Jacob, Moses, Prophet Samuel, high priest Aaron, and others like that.

The presence of combinations of religious and society motives, images of the Holy Scripture and ancient mythology correspond to essentially Baroque stylistics. The synthesis of arts, decorative elements, the playing beginning, the attention to the form as specific baroque features are represented by samples of curious poem inscribed in the panegyric.

Ivan Vasilyevich appears in the work as a man devoted to the ideals of Christian virtue and mercy; his life path is a way of serving people, consciously chosen position of intercession of the Orthodox congregation in the face of harsh confessional confrontation.

Key words: Lyament, epitaphion, panegyric poetry, *ars moriendi*, *vanitas vanitatum*, baroque poetry, macabre discourse.

Українське бароко є епохою, яка виробила естетичні, духовні й політичні ідеали нашої нації, вивчення цієї системи не можливе без детального дослідження всіх художніх явищ, що входять до його мистецької скарбниці. Значне місце в розв'язанні питань теорії і практики барокової літератури посідає вивчення комплексу панегиричної поезії взагалі, і зокрема тієї його частини, яка обслуговувала сакральну сферу – сферу Смерті.

Драматичні події вітчизняної історії XVII активно впливали на також формування світоглядних основ національної барокової традиції: гострі конфесійні суперечки та зіткнення, тривалі збройні конфлікти з численними жертвами та руйну-

ваннями давали можливість особливо гостро відчувати нікчемність і хисткість дочасних людських прагнень. Бароко, з його загостреним відчуттям вселенського катастрофізму, досить часто зверталося до образу смерті, що дозволяв наочно і переконливо продемонструвати всевладний закон загибелі і руйнації усього земного.

Таким чином барокове світосприйняття бачиться суголосним з настроями нестабільного і сумного сьогодення, яке знаходиться у пошуках впорядкованості і визначеності. Відповідно **актуальною** вважаємо спробу прослідкувати, як саме формувалися макабричні мотиви в українській поезії початку XVII століття в контексті загальноєвропейських тенденцій барокового мистецтва, дослідити жанрові особливості панегіриків «на погреб», їх образну систему з огляду на особу покійного.

Теоретичне підґрунтя статті становлять праці вітчизняних дослідників української барокової літератури – В. Кречотня, Б. Криси, Л. Ушкалова, А. Макарова, Д. Чижевського, В. Шевчука та ін., а також історико-філософські та культурологічні студії Ф. Ар'єса, В. Бичкова, медієвістичні студії Й. Гейзінги, У.Еко, А. Гуревича тощо.

«Лямент по отцю Іоанну Васильєвичу» був надрукований Павлом Домжив-Лютковичем-Телицею, відомим як громадський та церковний діяч, проповідник, учитель, письменник, ієромонах, друкар і засновник Угорцівської друкарні. Павло разом зі своїм помічником Сильвестром працювали також на Волині – у Загорівському монастирі, та, на запрошення Луцького Христовоздвиженського братства, – у Луцьку. Саме тут у 1628 році і був опублікований панегірик на смерть пресвітера Луцького братства, ієрея Івана Васильовича.

Панегірик являє собою низку віршів-ораций, призначених для декламування. До його складу увійшли: 1) **Лямент**, автором якого є чернець Луцького братського монастиря, ієродиякон Давид Андрієвич (саме йому довгий час приписувалося авторство усього твору); 2) **Трен** нищих спудеїв Луцької братської школи, автор – Григорій Соминович, пенітарх Луцької братської школи; 3) **Еклегія**, автор – Іоанн Карпович; 4) Анаграма + вірш, де анаграма відіграє роль епіграфа по відношенню до тексту вірша; 5) **Епіґрафійон**. Дві останні частини довгий час ідентифікувалися як анонімні, оскільки підписані були перший – рядком з букв та складів, і другий – анаграмою. Проте розшифрування анаграм О. Ткаченко дозволило дізнатися імена авторів – це братчики Луцького Христовоздвиженського братства – Костянтин Яцкович та Іоанн Волкович.

Таким чином, у творі представлені фактично усі жанри, що формують танатологічногічний дискурс барокової літератури. Окремо слід відзначити наявність у панегірику творів курйозної поезії. Курйозний вірш, як відомо, сфокусував у собі основні риси барокового стилю: синтез мистецтв, декоративність, ігрове начало, підвищену увагу до форми. Теорія курйозної поезії розвивалася головним чином у межах поетик. З огляду на це курйозна поезія часто тлумачилася як така, що мала своїм завданням розвинути в учнів поетичну техніку, і, водночас, бачилася бароковими поетами як самодостатній вид літературної творчості.

Ляментові Давида Андрєєвича передує вступне слово в обрамленні чотирьох епіґрафів: два на початку, і два після нього. Ключовим при цьому є останній, що являє собою цитату з Книги Чисел, згадано про смерть Аарона та тридцятиденну скорботу, у яку поринув народ Ізраїля по його смерті.

Хоч Біблія і відводить Аарону другорядне місце порівняно з братом його Мойсеєм, проте саме він після побудови скінії став першим першосвященником та засновником єдиного закону роду єврейських священнослужителів – коенів, а священницький сан – спадковим у його роді. Бог підтвердив обраність Аарона, всіявши його жезл квітками. Помер Аарон на горі Ор, так і не побачивши краю обіцяного, проте супроводжував свій народ фактично протягом усієї довгої і важкої мандрівки-блукання. Оплакували першосвященника тридцять днів.

У ляменті Давид Андрєєвич проводить паралель між смертю першосвященника та луцького пресвітера, оплакуванням обох великою кількістю людей, підкреслюючи, що Аарон служив своєму народові на шляху до краю обіцяного, був його заступником, навчителем та утішником. Так само «Аароном руським» був священник Іоанн на шляху вічному зі своїм народом, не злякався гонінь і переслідувань, не залишив свою паству у важкий час, коли конфесійні суперечки між православними та католиками набували все більшої гостроти: «А кгда там гоненія срѡкгии настѡли,/Твогѡ стѡлого сѡрца нѡмнѡи не смущѡли./Пѡкись могл, своѡх овѡць боронѡл статѡчне./Въ вѡрѡ цѡркви востѡчной утвержѡл безпѡчне» [2].

Відомо, що Аарон відзначався лагідною вдачею, м'яким характером та схильністю до миротворчості. Так і Іоанна автор характеризує як людину до всіх люб'язну, послужливу, навіть занедажувавши він продовжував допомагати всім, хто потребував допомоги, читав акафісти та благав Бога і Пречисту Діву за всіх страждених як істинний пастир: «Азѡж не стѡрѡлься вам въ всем угодити./Кгда сте егѡ порѡги чѡсто навѡжали/И любѡзными слѡвы любѡзне витѡли?/Тѡшлисьѡ и вдѡчныи мѡвил ку вам слѡвѡ./О рѡчах, богу любѡых, былѡ з ним розмѡва./И вам .../Лѡски гѡйне обѡфѡтой божей напѡлненной./Упрѡйме был зычливый ѡ вѡше спасѡньѡ» [2].

Характеризуючи праведні діяння отця Іоанна, Давид Андрєєвич використовує алюзії на Старозавітні сюжети Пятикнижжя, Чисел, Книги Царств, Книги Суддів, уводячи в текст образи біблійних праведників Йосипа та Самуїла. Останній, як відомо з Книги Царств був останнім з суддів ізраїльських і у сумну годину розпачу й зневіри, коли було захоплено найбільшу святиню – Ковчег Завіту, – зумів підняти дух народу, започаткувавши традицію «пророцьких шкїл» – своєрідних релігійних братств, покликаних підтримувати патріотизм та поширювати освіту: «Умѡр нѡкгдась Самуѡл, всѡ гѡрко рыдѡли,/Тѡло егѡ з прѡтяжким смѡтком погрѡбѡли./Бо ѡ спасѡненѡ их стѡрѡлься устѡвне./Пѡбѡжных славил, а злых карѡл слѡвы явне./Умер Иоѡн-ієрей, а чѡму ж плѡкати?/Чѡм не мѡємо егѡ зь слѡзми погрѡбѡти?/Бо всѡх спасѡньѡ служѡл з любѡи ѡхѡты./Злых карѡл, дѡбрых вѡбил до дѡлшеи цнѡты» [2].

Йосип же постає як зразок цнотливості, відданості своєму родові і бездоганної поведінки людини, яка обіймає високу посаду. Його смерть оплакували не тільки племена Ізраїля, але й єгиптяни.

Так, друга частина ляменту Андрєєвича набуває особливої емоційності за рахунок використання численних анафор (дієслова *плачте* та *вспомнѡте*): «*Плачте* ж и вы, сынѡве, цного мѡжа, *плачте*./Отцѡ своѡго в дѡху слѡзѡми урѡчте./Ото отѡць ваш любѡый, дошѡл своѡго крѡку./Ещѡ въ серѡдном вѡху, з бѡского вырѡку./*Плачте*, бо юж дѡлей вам не бѡдет служѡити./Мѡсѡить до гѡрних кгмѡхов з землѡи уступѡити./*Плачте*, ото угѡха вѡша умираѡт,/Ваш прѡлюбѡзныи пѡстыр з ѡчѡю зникаѡт» [2]. Зростає також частотність використання образу *пролитих слїз* у різноманітних варіаціях: гѡркі слѡзы нѡкгдась точѡл./Крѡвѡвою водѡю слѡз лице свое мѡчил; обѡфѡтѡи слѡзы выливѡють; гѡрких слѡз з очѡй выливѡти; гѡркопѡльнныи лѡзы з очѡй выпустѡте; слѡзы рѡвне гѡркіи точѡте; зь тѡжкобѡльным стѡгнѡньѡм рыдѡти; слѡзы з бѡлѡстю точѡли; гѡрко слѡзѡте тощо.

Посилення емоційного впливу, спонування до афектаційної скорботи досягається у фіналі Ляменту досягається аллюзією на погреб трьох Старозавітніх патріархів – Якова (оплакування тривало сімдесят днів), Мойсея (сорок днів), Аарона (тридцять днів): «Овож мёртв лежить и váš пастыр: *долго* ж плачте./Учителя своего током слёз урачте» [2].

«Трен спудеів братської школи» Григорія Соминовича містить такі традиційні для голосінь компоненти: 1) нарікання на сирітську долю (спудеї втрачаючи учителя і наставника); 2) перелік чеснот небіжчика (людина, яка опікувалася школярами – одягала, годувала під час голоду, лікувала під час епідемії); 3) звертання до Смерті з наріканнями (позбавила їх захисника) та прокляттями: «Бодай бысь въ прод на мѡцных дѡбах обѡшѡна./Любѡвь въ океан глубѡкій на дно занѡрена./Бодай бысь въ прод въ харонских лодѡх погибала./До лѡбирѡнту пѡкла страшне ся достала./Бодай бы въ прод *Вулкана* млоты тя скрушил./Троглавнаго *Цѡрбера* зубѡи потребѡили./Нишли бысь мѡла отца нашего порвати/И нам, смѡтным, смѡтной болести додати» [2]. Тут слід відзначити використання у поетичному тексті образів античної міфології поряд з біблійною образністю як питомо бароковий стилістичний прийом. 4) плач подружжя (та дітей): «...з дѡткѡми гѡрко слѡзы тѡчить./С кровавых зрениць, полѡчки свой гѡйне мѡчить./Рада б с тобѡю браз въ грѡб ся вмѡстила./Тѡжкоѡ тугѡи, смѡтку гѡркогѡ позбыла./Леч воли творца, иж ся не так подобает./Смѡтна оставши, тебе з дѡткѡми жекгнает» [2].

Екклегія Іоанна Карповича передає загальний смуток і плач за померлим, позначена роздумами про марність земного життя і нерозбірливість смерті. Також важливим елементом є уславлення добрих справ померлої особи, про внутрішній світ, необхідність через добрі справи заслужити царство небесне, яке є звільненням для людської душі. Акцентованим є мотив *ars moriendi* – автор наголошує на необхідності готувати себе за життя добрими справами до переходу у вічність, оскільки Смерть постає перед людиною завжди несподівано, і тоді гірко і страшно помирати грішнику, для праведного ж це тільки перехід у Царство Небесне: «Чѡстна смерть праведных./Грѡшных же люта» [2]. І оскільки отець Іоанн був праведником за життя – він готовий до цього переходу: «Не позбыл тогѡ долгу Іоан священный./Але що ж? *Добре кь смерти был пригтовлѡнный*./Взялась егѡ смерть, лечесь му не зашкѡдила./И овшем, з долу плачу въ нѡбо вмѡстила» [2].

Канон елегії на смерть містить не лише роздуми про смерть та життя, йдеться, радше, про вічність естетичних та етичних цінностей. Для автора важливо не лише донести свій біль з приводу втрати, а й зацентувати увагу на цінності втраченого.

Частина четверта, як вже зазначалося, містить твори курйозної поезії: анаграму (різновид грамагічної курйозної поезії) та акровірш (різновид шрифтової курйозної поезії).

Анаграма існувала в давньоукраїнській літературі у двох варіантах. Перший із них обмежувався переміщенням літер і складався з початкового слова чи виразу, який називався програмою, та новоствореного – анаграми. Другий вид містив у собі програму, анаграму та епіграму. Якщо власне анаграму ми можемо розглядати як стародавній жанр, який значно перевищує часові рамки бароко, то об'єднання анаграми з епіграмою належить до більш пізнього часу, оскільки суттю анаграми в її найдавнішому значенні є розкриття прихованого сенсу слова чи виразу за допомогою переміщення літер; при цьому додавання «чужих» букв для виявлення смислу було не припустимим, оскільки руйнувало цей магічний експеримент. Таким чином залучення анаграми до складу епіграми було мистецькою трансформацією давнього жанру, і мало на меті розширення технічних можливостей його укладання.

Анаграма складається в одному випадку з імені, а в іншому – з імені та посади небіжчика:

ІОАН ВАССИЛЕВИЧ

Анаграмма

ВЕСОЛЫЙ ЧАС НИВА

ІОАНН ВАССИЛЬСВИЧ ПРЕЗВІТЕР

Анаграмма

СЕ ЧАС ВОЛНЫЙ ПРИЗЪВАТИ РЕВЪНЕ

В епіграмі автор розгортає широку метафоричну картину: образ ниви і польових робіт – як образ життя. У цілоденній важкій праці людина проводить день за днем, поки не приходить літо і не заколоситься нива, яку так ретельно обробляв господар. Цей врожай – наліг зерном снопи – то є вдячність від Бога, те, що в поті чола здобувалося гарним господарем. Час, який приходить коли врожай вже зібрано, – час вільний, час відпочинку після трудів праведних. Так і Іоанн, закінчивши роботу, зібравши жниво, без туги залишає в'язницю тіла, бо він отримав за працю свою вічну нагороду – життя у небесних чертогах: «*Час тѡды ест весолый, скоро нива, гѡйне/Зродивши, господарѡ вѡспокоить пристѡйне./Так же теж, се час волный, зь трудов тогѡ бою./Ревъне бы нам призвати, жить зь богом въ покою./Тѡйм спѡсобом Іоанн, упрятнувши жниво/З вязѡнья тогѡ тѡла сѡдит не тескливо./Абѡвим юж одѡржал, по трудех и працах./Вѡчную нагороду, въ небесных палѡцах» [2].*

Епіграма Костянтина Яцковича, як і заключна частина панегірика – Епіфтафійон Іоанна Волковича містять ще один різновид курйозного віршування – акровірш, що належить до групи шрифтових курйозних віршів.

У шрифтових курйозних віршах максимально використані естетичні потенції шрифту: виділення кольором, розміром чи жирністю написання, на початку, в середині та в кінці тексту, комбінування літер, вертикальне розміщення, створення візерунків тощо. Теорія і практика курйозного віршування дозволяли залучати мистецтво шрифту в літературний твір не лише для його оздоблення, а й для створення додаткових естетичних та смислових рівнів у тексті, а також для суто практичних цілей, наприклад для закодування імені автора чи особи, якій присвячувався вірш.

Так обидва акровірші кодують ім'я та посаду небіжчика отця Іоанна:

Иж бым долг отдал, хотя ж не

въ истне дошлом вѡку,

Власне пришѡл крес, Винный

кождому чѡловѡку.

Славячи ж щире, смертныи напи-

ток приймаю.

БРАТ, чѡстных Вас, вѡслух,

Цѡрков, всѡх другов жекгнаю [2].

Простий за стилістикою, невибагливий, позбавлений нагромадження художніх засобів та надмірної метафоризації, **Епітафійон** містить біографічні відомості отця Іоанна. Вказано кількість років його земного життя – п'ятдесят п'ять, кількість років служіння священником – двадцять дев'ять, рік і дату смерті – 8 лютого 1628 року. Також наявний мотив оплакування, туги за померлим.

Отже, панегірик «Лямент по отцю Іоанну Василевичу» об'єднав характерні для танатологічного дискурсу жанри ляменту, трену, елегії та епітафійону в декламаційний комплекс, призначений для виголошення під час ритуалу поховання. Твір позначений наявністю макабричних мотивів минулості і швидкоплинності людського життя (*vanitas vanitatum*), необхідності ретельної підготовки до переходу в інший світ (*ars moriendi*), образів, що стверджують нетривалість та ілюзорність людського існування; Смерть постає як сувора і невідворотна сила, опиратись якій людина не в змоззі. З огляду на духовний сан небіжчика спостерігаємо наявність численних образів біблійних патріархів – Іакова, Мойсея, пророка Самуїла, першосвященника Аарона тощо. Суто бароковій стилістиці відповідають наявність поєднань релігійних та світських мотивів, образів Святого Письма та античної міфології. Синтез мистецтв, декоративність, ігрове начало, підвищену увагу до форми як питомі барокові риси репрезентують вписані у панегірик на погреб зразки курйозного віршування. Іван Василевич постає у творі як людина, віддана ідеалам християнської доброчесності та милосердя, його життєвий шлях – це шлях служіння людям, свідомо обрана позиція заступництва православної пастви в умовах жорстких конфесійних протистоянь.

Література:

1. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес ; Общ. ред. Оболенской С.; Предисл. Гуревича А. Я. ; пер. с фр. – М. : Прогресс-Академия, 1992. – 526 с.
2. Андрієвич Давид Лямент по святоблिवе зошлом, велебном господину отцу ІоаннѢ Васильевичу, презвитери [Електронний ресурс] // Українська поезія кінець XVI – середина XVII ст. / упор. В. П. Колосова, В. І. Крекотень, М. М. Сулима. – Київ : Наукова думка, 1978, 1992. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/ukrpoetry/anto.htm>
3. Ткаченко О. П. Курйозна поезія в українській бароковій літературі : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / О. П. Ткаченко; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 20 с.
4. Ушкалов Л. В. З історії української літератури XVII–XVIII століть / Л. Ушкалов. – Харків : Акта, 1999. – 216 с.
5. Хейзинга Й. Осень Средневековья / Й. Хейзинга. – Пб. : Издательство Ивана Лимбаха, 2011. – 768 с.